

ББК 81.411.4-211

УДК 811.161.2'373.611

ЧИННИКИ СЛОВОТВОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ НАЗВ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій розвідці проаналізовано чинники словотворчої поведінки назв знарядь праці у сучасній українській мові. З'ясовано, що на словотворчу спроможність назв знарядь праці впливають лінгвальні та екстралінгвальні чинники. Певні чинники пов'язані з високою продуктивністю твірного, а деякі, навпаки, сповільнюють утворення дериватів.

Ключові слова: чинники, словотворча поведінка, назви знарядь праці, твірне слово, дериват.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особливо актуальними є дослідження, які спрямовані в русло основоцентричної дериватології, «дослідження словотвору на основоцентричних засадах, в яких за відправну точку аналізу береться твірна основа, твірне слово, мотиваційне судження, яке містить твірне слово у функції предиката чи його частини» [Грещук 2009: 17].

Предметом нашого аналізу основоцентричної дериватології є українські назви знарядь праці, які входять в лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи (ЛСГ) слів. Знаряддя праці поділяються на 2 підгрупи [Валюх 2005: 186-187]. До першої підгрупи належать непохідні найменування найпростіших інструментів та знарядь дії, а до другої – деривати віддієслівного походження з інструментальним значенням, які називають сучасні, засоби виробництва, пристрої, машини та механізми, що замінюють працю людини. І оскільки аналіз словотворчої спроможності певної групи лексем передбачає визначення низки чинників, які впливають на реалізацію дериваційного потенціалу твірних слів, то актуальним є дослідження чинників словотворчої активності аналізованого класу лексем. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їх структурні і функціональні параметри, ставимо за мету визначити домінуючі чинники, які впливають на словотворчу спроможність аналізованої групи твірних.

Такими для назв знарядь праці є:

- лексична семантика;
- символічність значень;
- стилістична маркованість;
- синонімічність;
- структурна складність, похідність / непохідність;
- системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват з іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика. Можливий набір та кількість потенційних дериватів перш за все залежить від належності твірному субстантиву до певної ЛСГ і характеру лексичної семантики назв знарядь праці.

Серед аналізованих іменників найбільшу кількість похідних продукують назви сільськогосподарських знарядь праці та назви знарядь побутового (хатнього) користування: *голка* (*голючка*, *голкар*, *голковий*, *голчаній*, *голкоподібний*, *голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* (*грабельки*, *граблики*, *грабляр*, *грабилно*, *граблина*, *граблице* *грабельний*, *граблиций* (розм.)), *лопата* (*лопатка*, *лопаточка*, *лопатник*, *лопатилно*, *лопатний*, *лопатити*), *мітла* (*мітлище*, *мітляр*, *мітлище*, *мітлиця*, *мітловий*, *мітлоподібний*, *мітластий*); *плуг* (*плужок*, *плугар*, *плугатар*, *плугатир*, *передплужник*, *плуговий*, *плужний*, *плужити*, *плуганити*), *серп* (*серпик*, *серпок* (*серпочок*), *серпій*, *серпень*, *серповий*, *серпастий*, *серповидний*, *серпоподібний*), *сито*¹ (*ситечко*, *ситко*, *ситце*, *ситар*, *ситник*¹, *ситник*, *ситковий*, *ситний*², *ситовий*, *ситоподібний*), *сокира* (*сокирка*, *сокирчина*, *сокирисько*, *сокиряка*, *сокирник*, *сокирище*, *сокирки*, *сокирний*, *сокирячий*), *шило* (*шильце*, *шильник*², *шилодзьобка* (*шилодзьоб*), *шилохвіст*, *шильник*, *шильний*, *шилоподібний*, *шилуватий*, *шильчастий*).

Символічність твірних лексем. Символічного змісту набувають в українців назви засобів виробництва, передовсім ті, які використовуються у хліборобській праці, назви предметів побуту. Так, наприклад, іменник *коса* в загальноєвропейській традиції символізує смерть, загибель, а стара жінка з косою є уособленням наближення смерті. Коса для українського селянина завжди була і є засобом праці. «Слово-поняття *коса* сприймається як символ невтомної праці, трудівництва, віри в силу людських рук. О. Довженко писав: Але, як і кожна людина, він [дядько Самійло] мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він *косою*, як добрий маляр пензлем, – легко і вправно. Коли б його пустили з *косою* просто, він окосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і паша» [Кононенко 1996:183-184].

У поезіях, де йде мова про визвольний рух, боротьбу, слово *коса* використовується як символ власної гідності. Лексема *плуг* сприймається українцями як символ оновлення, символ роботящих рук, життєдайності.

Символічні компоненти семантики мотивуючого слова корелюють зі словотворчою здатністю. Так, продуктивність твірного *коса* сягає 6 дериватів (*кіска, кісочка, косище, кісся, кісний, косити*), твірного *плуг* – 10 дериватів (*плужок, плугар, плугатар, плугатир, передплужник, електроплуг, плуговий, плужний, плужити, плуганити*).

Стилістична маркованість. Стилістичне маркування назв знарядь праці здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей. Належність твірного “до класу рідковживаних, застарілих, розмовних, вульгарних та ін. зумовлює його обмежене вживання, а звідси – послаблення словотвірних можливостей, ступінь реалізації яких залежить від потреб спілкування” [Колібаба 2005: 155].

Серед різноманітних назв знарядь праці засвідчено чимало стилістично маркованих слів, які характеризуються низькою (а то й нульовою) словотворчою спроможністю. Таких лексем нараховується 124. Найбільше зафіксовано спеціальних іменників (із позначкою *спец.*), численними є діалектні утворення та лексеми, які вживаються в технічній галузі та в розмовно-побутовому мовленні. Наприклад: *рискаль, бук* (у 2 знач.), *конопатка, скісок, штик*² (у 1 знач.), *обушок, клепач* (у 2 знач.), *балда, вершляг, толок, дзюбак, оскард(-а), сокирянка, бартка, обтискач, кантівка, клевець, топір, набивач, шарошка, шевер, перетискач, протяжка, прогонка, прошивень, прошивка, цинубель, шліхтик, пасатижі, гембель, горбач, пил(ь)ник, перко, свердель, свідер, полірувальник*², *полір, затискувач, затискач, зацемлювач, відкрутка, різцетримач, різалка, розвертка, гібель, згребло, мітовка, протичка, рамат, щіть, скребло, відливало, колодач, костура, поварка, пательня, покрасич, поривач, полоник, решетина, ступир, тижбїр, тискавка, колодій, чесалка, писало, кресиво, побивач, позивачка, терасувальник, проколка, копито цизорик* та ін.

Більшість із наведених слів дериваційно непродуктивні. Серед стилістично забарвлених назв знарядь праці найбільш продуктивними є іменник *топір* (історизм (у 1 знач.), діалектизм (у 2 знач.)) (*топірець* (*топорець*¹), *топірчик, топорисько, топорище*) та архаїчна лексема *рало* (*ральце, ралиця, ралити*).

У лексикографічних працях української мови чимало назв знарядь праці засвідчені із позначками *спец., гірн., мед., текст., мех.* та ін. Такі лексеми є дериваційно непродуктивними або їхня продуктивність виявляється поодинокими дериватами, пор.: *желонка* (гірн.) – *желонник*, *конопатка* (спец.) – 0 дериватів, *купиноріз* (с.г.) – 0 дериватів, *кутник* (тех.) – 0 дериватів, *переставка* (мисл.) – 0 дериватів, *перко* (спец.) – 0 дериватів, *піддирка* (гірн.) – 0 дериватів, *чесалка* (текст.) – 0 дериватів та ін.

Із великої кількості назв знарядь праці із назв первісних знарядь словник фіксує лексеми *диба, кельт*², *різець, рубило* та *скребло*. Ці назви є словотворчо інертними. Словотворча непродуктивність аналізованих найменувань зумовлена відсутністю денотатів. Первісними, давніми є знаряддя *дрюк* та *палиця*. Але, на відміну від архаїчних знарядь *диба, кельт*², *різець, рубило* та *скребло*, ці назви й досі існують у практичній життєдіяльності мовців, що й зумовлює дериваційну спроможність твірних (*дрюк* – *дрюччя, палиця* – *палічка, паліччя, палічний*). Часова поява знарядь праці відбилася і на словотвірній спроможності назв сільськогосподарських ручних знарядь та сільськогосподарських назв механізованих. Більш продуктивними є назви ручних знарядь. Механізовані знаряддя з'явилися значно пізніше, з удосконаленням техніки, що й вплинуло на розвиток похідних.

Синонімічність аналізованих твірних. Окрім вище аналізованих характеристик твірного, на його словотворчу спроможність впливає також наявність чи відсутність синонімів до назв знарядь праці. Зазвичай у синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє домінантна лексична одиниця синонімічного ряду, інші є малопродуктивними або зовсім не продукують похідних.

Так, серед назв ручних інструментів *барда, бартка, сокира, тесак, топір* найбільшою продуктивністю характеризується субстантив *сокира* (*сокирка, сокирчина, сокирисько, сокиряка, сокирник, сокирище, сокирки, сокирний, сокирячий*). Від іменника *топір* утворено деривати *топірець* (*топорець*¹), *топірчик, топорисько, топорище*. Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал. При аналізі синонімічного ряду *колій, колодач, костура, наваха, ніж, цизорик* продуктивним є лише твірне *ніж* (*ножик* (*ножичок*), *ножака, ножище, ножисько, ножар, електроніж, ножовий*). Схожі відношення виявляються при аналізі інших синонімічних рядів: *кочерга* (*кочережка, кочержилно, кочережник*), *коцюба* (0 дериватів), *покрасич* (0 дериватів), *поривач* (0 дериватів); *мітла* (*мітлище, мітляр, мітлище, мітлиця, мітловий, мітлоподібний, мітластий*), *віник* (*віничок*), *деркач*² (*деркачик*), *мітелка* (*мітелочка, мітличка, мітелковий*), *мітовка* (0 дериватів); *вудка* (*вудочка, вудлище, вудар*), *донка* (0 дериватів), *перевія* (0 дериватів) та ін.

Структурна складність, похідність / непохідність. Дослідження словотвірних парадигм (СП) назв знарядь праці підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Абсолютна більшість із аналізованих твірних лексем, зокрема, *бурякокомбайн, бурякокопач, бурякомийка, бурякорізка, бурякопідіймач, валкоутворювач, газонокосарка, електроплуг* та ін., є словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр “похідності / непохідності” аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення знарядь праці становлять основу їх бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні

твірні – периферію, пор.: *чапля* – *чаплиїльно*, *чаплиїка*; *шарошка* – *шарошечний*, *шарошковий* та ін., але *льономолотарка* – 0 дериватів, *льоносівалка* – 0 дериватів та ін.

Системне заміщення. Серед назв знарядь праці небагато лексем, які називають один і той же предмет. Із таких лексем – назв знарядь праці продуктивними є переважно лише один – два деривати: *байбара* – 0 дериватів, *батіг* – *батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*; *батура* – 0 дериватів, *бич* – *бичувати*, *гаранник* – 0 дериватів, *малахай* – 0 дериватів, *пуга* – 0 дериватів; *коцюба* – 0 дериватів, *кочерга* – *кочережка*, *кочержилно*, *кочережник*; *покрасич* – 0 дериватів, *поривач* – 0 дериватів та ін., хоча зустрічаються такі пари іменників, у яких утворюються деривати від двох назв. Оскільки від твірного *батіг* утворені похідні *батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*, то надлишковим в лексичній системі були, наприклад, *байбарачок*, *байбаристий*, *байбарити* і т.д. Не можна очікувати дериватів із значенням “діяти за допомогою того, що названо твірним” від таких назв знарядь праці, як *гаранник*, *малахай*, *пуга*, оскільки із вказаною семантикою утворений дериват від іменника *бич* – *бичувати*. Із таким СЗ не утворюється дериват *лопатити* від *лопата*, бо є похідне *копати*; *лопатор*, пор. *плугатор*, бо є *копач*.

Важливими чинниками, які визначають словотворчу поведінку аналізованого класу слів, є позамовні чинники, зокрема антропоцентричний, тобто важливість того чи іншого денотата у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окресленої групи лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини знаряддя, які використовуються найчастіше (*коса*, *лопата*, *плуг*, *сапа* та ін.).

Українці – споконвічні хлібороби, ратаї, тому й особливе значення для нас мають інструменти та знаряддя, які полегшують працю під час сільськогосподарських робіт. Назви таких знарядь є високопродуктивними. Продуктивними є й ті знаряддя праці, які використовуються в побуті: для прибирання, готування їжі та ін. Наприклад, *голка* (*голючка*, *голкар*, *голковий*, *голчаний*, *голкоподібний*, *голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* – *грабельки*, *граблики*, *грабляр*, *грабилно*, *граблина*, *граблище* *грабельний*, *граблистий* (розм.); *лопата* – *лопатка*, *лопаточка*, *лопатник*, *лопатилно*, *лопатний*, *лопатити*; *мітла* – *мітлище*, *мітляр*, *мітлище*, *мітлиця*, *мітловий*, *мітлоподібний*, *мітластий*; *плуг* – *плужок*, *плугар*, *плугатар*, *плугатир*, *передплужник*, *плуговий*, *плужний*, *плужити*, *плуганити*; *серп* – *серпик*, *серпок* (*серпочок*), *серпій*, *серпень*, *серповий*, *серпастий*, *серповидний*, *серпоподібний*; *сито*¹ – *ситечко*, *ситко*, *ситце*, *ситар*, *ситник*¹, *ситник*, *ситковий*, *ситний*², *ситовий*, *ситоподібний*; *сокира* – *сокирка*, *сокирчина*, *сокирисько*, *сокиряка*, *сокирник*, *сокирище*, *сокирки*, *сокирний*, *сокирячий*; *ціп*¹ – *ціпок*, *ціпов'яз*, *ціпивно*, *ціпильно*, *ціпина*; *шило* – *шильце*, *шильник*², *шилодзьобка* (*шилодзьоб*), *шилохвіст*, *шильний*, *шильний*, *шилоподібний*, *шилуватий*, *шильчастий* та ін.

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, інструменти вузького функціонального призначення, назви апаратів, приладів, пристроїв тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *флюгер*, *форсунка*, *чесалка* та ін.

Таким чином, важливість назв знарядь праці у господарстві та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованих груп твірних: «антропоцентризм з його орієнтацією на пізнання людини як творця мовленнєво-мисленнєвої діяльності через мовні чинники яскраво виявляє себе у словотворенні» [Грещук 2009: 24].

Важливість тих чи інших предметів у житті мовця репрезентована, як свідчать дослідники, частотою вживання в мовленні лексем, які їх називають. Так, В. Грещук стверджує: “У комунікативних потребах відображається значущість слів у практичній діяльності людини, а вона, в свою чергу, корелює з частотою використання слів у мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища” [Грещук 1995: 11]. Тому при аналізі дериваційної здатності твірних різних класів слів, а, зокрема, назв знарядь праці, необхідно звертати увагу на частотність твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови [Частотний словник української художньої прози 1981] фіксує частотність вживання лексем тільки у художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками. Наприклад, для іменника *сапа* частотність становить 22, його СП формується 5 дериватами (*сапка*, *сапочка*, *сапилно*, *сапати*, *сапувати*), частотність для твірного *батіг* – 27, СП формується 4 дериватами (*батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*).

Таким чином, чинники, які впливають на дериваційний потенціал твірних слів, об'єктивуються в СП, а спроможності словотворчого потенціалу твірного визначають тип СП. Серед таких чинників виділяємо лінгвальні (сюди належать різноманітні лексико-граматичні категорії, які властиві аналізованим твірним, особливості стилістичного функціонування, структурна складність та похідність / непохідність аналізованих назв знарядь праці, частин тіла та металів) та екстралінгвальні, які пов'язані із важливістю у господарсько-практичній діяльності людини.

Дослідження показало, що є певні фактори, які пов'язані із високою продуктивністю твірного (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, позначаються на низькому дериваційному потенціалі (стилістична маркованість, неможливість сполучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми,

надлишковість деривата). Але дериваційна здатність аналізованих назв знярядь праці не обмежується впливом проаналізованих чинників, тому в подальшому є необхідним їх доповнення.

Література

- Валюх 2005: Валюх, З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові [Текст] / З. Валюх. – К. – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с. – Бібліогр.: с. 316-345. – ISBN 966-7653-15-0.
- ВТСУМ 2003: Великий тлумачний словник української мови / В.Т. Бусел (Уклад. і голов. ред.) – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- Грещук 1995: Грещук, В. В. Український відприкметниковий словотвір [Текст] / В.В. Грещук – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с. – Бібліогр.: с. 170-180. – ISBN 5-7763-4292-9.
- Грещук 2009: Грещук, В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці [Текст] / Р. Бачкур (Упор.) – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с. – ISBN 978-966-428-099-7.
- Колібаба 2005: Колібаба, Л.М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів [Текст] / Л.М. Колібаба. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
- Кононенко 1996: Кононенко, В.І. Символи української мови [Текст] / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
- Словник української мови 1970-1980: Словник української мови: В 11-ти т. / І.К. Білодід (голова ред. кол.). – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Частотний словник української художньої прози 1981: Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.1. – 864 с.; Т.2. – 856 с.

В предложенном исследовании сделан анализ факторов словообразовательного поведения названий орудий труда в современном украинском языке. Выяснено, что на словообразовательные возможности названий орудий труда влияют языковые и внеязыковые факторы. Некоторые факторы связаны с высокой продуктивностью производного, а остальные, наоборот, умедляют образование производящего.

Ключевые слова: факторы, словообразовательное поведение, названия орудий труда, производящее слово, производное.

In the article the main factors derivational conduct of instruments nominations in the modern Ukrainian language are analyzed. It is specified that the derivational ability of instruments nominations are influenced by lingual and extra lingual factors. Some factors are characterized by the high productivity of formative, and some of them slow the formation of derivatives.

Key words: factors, derivational conduct, instruments nominations, formative, derivate.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Ольга Лапшина

ББК 81.411.2-211

УДК 81'373.611.161.1

СЛОЖНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПОДОБИЯ: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

У статті розглядаються основні структурні моделі творення складних слів зі значенням подібності, описуються логічні схеми порівняння, відображені в словотвірній структурі складних дериватів.

Ключові слова: подібність, логічна схема порівняння, предмет порівняння, образ порівняння, показник порівняння.

Одним из наиболее перспективных направлений современной лингвистики является функциональная грамматика. В основе ее лежит исследование языка со стороны означаемого, путь от функций к средствам их выражения, от значения к форме его реализации в языке. Как отмечает А. В. Бондарко, такое направление анализа «соответствует точке зрения говорящего» [Бондарко 1984: 6]. В центре внимания функциональной грамматики находится изучение функционально-семантических категорий и полей, охватывающих все уровни языка.

Одной из наименее изученных функционально-семантических категорий является категория подобия. Несмотря на высокий интерес русистов и украинистов к данной проблемной области ([Акимова, Берков 1996; Неверова 2001; Прокопчук 2000; Шаповалова 1998; Щепка 2008]), функционально-семантическое поле подобия в восточнославянских языках все еще недостаточно описано.

Категория подобия реализуется на разных уровнях языка: синтаксическом, морфологическом, лексическом и словообразовательном. Деривационные средства выражения семантики подобия стали объектом изучения таких лингвистов, как С. Ю. Адливанкин [Адливанкин 1974], Е. К. Безпояско и К. Г. Городенская